

PRILOG ZA DVOJEZIČNU LEKSIKOGRAFSKU TEORIJU

Maja Bratanić-Čimbur

0. Kada sam se, nastojeći analitički prikazati jedno područje naše leksikografije¹, suočila sa stanovitim teoretskim leksikografskim problemima, uvjerala sam se da je leksikografija, posebno u teoretskom smislu, prilično zanemareno područje naše lingvistike. Jedna je od posljedica ovakvog stanja i nedovoljno razrađena i neujednačena terminologija na ovom polju, što svakoga tko se prihvati kakve rasprave u okviru ovog predmeta nerijetko primorava na proizvoljan izbor postojećih pa i donošenje novih, vlastitih termina.

Ne treba posebno ukazivati na potrebu izgrađivanja jedne sustavnije leksikografske teorije koja bi morala biti ugrađena u metodologiju praktične dvojezične leksikografske djelatnosti, u izradi dvojezičnih rječnika hrvatskog ili srpskog i stranih jezika. Ovdje želim samo upozoriti na nužnost osustavljanja terminologije što je samo po sebi pretpostavka svake teoretske diskusije. U tom ću smislu ponuditi neka svoja rješenja (donesena za potrebe spomenutog rada), uglavnom u vezi s obradom leksičke jedinice u najužem leksikografskom smislu, tj. na razini leksikografskog članka, te navedene kategorije popratiti opisom njihovih osnovnih karakteristika i funkcija u općem, dvojezičnom rječniku.

1. Postojanje teorije kao pretpostavke svakog praktičnog leksikografskog rada nametnuto je samim njegovim karakterom. Iako se, naime, leksikograf koncentrira na značenje leksičkih jedinica, riječi, on mora uzimati u obzir i opisivati i gramatičke osobitosti i upotrebnu vrijednost tih jedinica,

¹ Maja Bratanić-Čimbur, *Analiza dvojezične obosmjerne englesko-hrvatske leksikografije u nas do danas*, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1978.

pri čemu mu nije dovoljno temeljito poznavati strukturu jednoga, dvaju ili više jezika koje rječnik uključuje, već mora biti informiran i o ustrojstvu i kulturi tih jezičnih zajednica. Njegov rad zadire, u većoj ili manjoj mjeri, u sva područja i sve razine jezičnog istraživanja vezanog za leksički sustav jezika, od fonologije i morfologije, praktično rečeno gramatike, do semantike, stilistike, često i u domenu sociolingvistike, katkada i šire. Kako H. A. Gleason jezgrovito sintetizira tu misao: »Rječnik je susretište svih sustava, lingvističkih i nelingvističkih, koji stoje u relevantnoj vezi s govornim ponašanjem«, i dalje: »Rječnik također mora uspostaviti odnos između vokabulara jezika i stanovitih izvanlingvističkih sustava«.²

Bez obzira na to koliko namjena nekog rječnika može biti sužena ili specijalizirana, onaj koji se njime služi uvijek ide za nekom određenom informacijom. Prezentacija te informacije jedan je od ključnih zadataka svakog pisca rječnika. Svrhovitost, preglednost, iscrpnost, laka dostupnost informacije i neopterećenost suvišnim, zahtjevi su koji se postavljaju svakom leksikografskom djelu, a zadovoljiti sve te zahtjeve moguće je samo na temelju čvrste, primjerene i jasne teorije. Ona mora biti imanentna svakom ambicioznijem leksikografskom pothvatu, naravno implicitno, u svom primijenjenom obliku. Jer samo se po sebi razumije da »korisnik rječnika (barem obično) ne želi da mu se prezentiraju posve leksikografski problemi, već ih želi riješene«.³ Ta je potreba još razumljivija kad znamo da rječnici nastaju kao plod dugog i napornog rada i da se od njih očekuje da budu upotrebljivi duže vrijeme jer se eventualnim preradama i proširavanjima neće lako, ili uopće, moći mijenjati njihova osnovna koncepcija.

1.1. Govoreći o rječniku podrazumijevam ovdje, naravno, tzv. »lingvistički« ili, kako se često naziva »filološki« rječnik, tj. leksikografsko djelo koje se bavi samim jezičnim jedinicama, njihovim denotacijama i opisom njihovih jezičnih specifičnosti.

Posebnu pažnju želim obratiti dvojezičnom rječniku čija je osnovna svrha da uspostavi i objasni semantičku vezu između leksičkih jedinica dvaju jezika koje se po leksičkom značenju mogu smatrati ekvivalentima. Prvi se jezik, čijim se leksičkim jedinicama pridružuju leksičke jedinice drugog jezika i kojim je određen izbor i redosljed natuknica, u lingvističkoj literaturi obično zove *jezik-izvor* (JI), dok se jezik na kojem se donose semantički ekvivalenti (direktni ili približni) i koordiniraju s leksemima jezika-izvora, zove *jezik-cilj*.⁴

² »The Relation of Lexicon and Grammar«, u Householder and Saporta, ur., *Problems in Lexicography*, Indiana University, Bloomington, 1967, str. 101.

³ Ladislav Zgusta, *Manual of Lexicography*, Janua Linguarum, Series Maior 39, Academia, Prague, 1971, str. 17.

⁴ *Slovník slovenské lingvistické terminologie*, ur. Alois Jedlička, Academia, Praha, 1977, predlaže termine: *ishodišni* (izlazni, polazni) jezik i *prijevodni jezik*.

2. Postoji niz problema, često formalnog karaktera, koje leksikograf mora načelno riješiti kad pristupa kompiliranju dvojezičnog rječnika, a u skladu s namjenom rječnika, njegovim opsegom, izborom građe itd. Ovdje se, međutim, nećemo upuštati u analizu takvih specifičnih leksikografskih zahtjeva jer se oni najčešće nužno rješavaju od slučaja do slučaja. Zadržat ću se na analizi ključne leksikografske jedinice, natuknice, i njezinoj leksikografskoj obradi koja ujedno implicira i najuniverzalnije leksikografske probleme.

2.1. Obrada natuknice bez sumnje je jedan od najosjetljivijih zadataka leksikografa. Bez obzira na to kako pojedini od njih pristupa njegovu rješenju, postoje neka opća pravila koja se moraju poštovati u svakom iole ozbiljnijem leksikografskom radu. Osnovni je zahtjev da sve natuknice budu što uniformnije obrađene. Svaka od njih treba biti opisana u okviru nezavisnog, samosvojnog odjeljka koji mora sadržavati sve relevantne informacije o dotičnoj leksičkoj jedinici. Relevantnost neke informacije može, razumije se, varirati u zavisnosti sa svrhom i opsegom rječnika. Važan je također način ekonomiziranja u pridruživanju informacija toga tipa. Ne treba, na primjer, uz svaku natuknicu nabrajati osobine što ih leksička jedinica koja se opisuje nosi kao pripadnik određenog morfološkog ili sintaktičkog razreda i slično, već one moraju biti implicirane u generičkim determinantama (odrednicama) kojima se u tu svrhu natuknice obilježavaju.

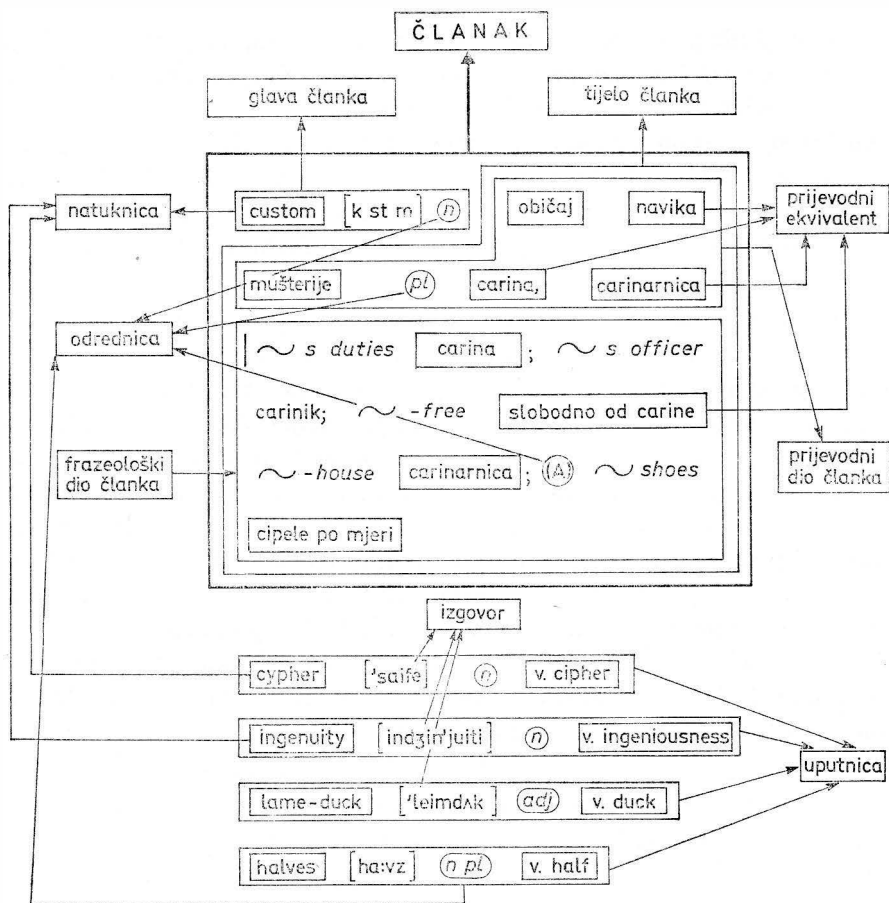
2.2. Struktura leksikografskog *članka* podrazumijeva dva jasno razgraničena sastavna elementa. (Kada govorimo o članku mislimo na integralni skup informacija koji se u rječniku veže uz jednu leksičku jedinicu.)⁵ To su:

- 1) Lema ili, kako ću je ovdje nazvati, *glava članka* u kojoj se navodi sama leksička jedinica i popratne obavijesti o njoj;
- 2) *Tijelo članka* koje sadrži definiciju leksičke jedinice (značenje) te druge eventualne informacije o njezinoj upotrebi.

Ova dva dijela katkada se shvaćaju kao dvije strane semantičke jednadžbe od kojih svaki stoji s jedne strane znaka jednakosti. Čini mi se da je ovakav matematički način razmišljanja nespretno prenositi u ovo područje, iako je logična koncepcija ovog pojma prisutna i u konceptu natuknice. U slučaju dvojezičnih rječnika može se, eventualno, govoriti o semantičkim jednadžbama, no i tada u ograničenom broju slučajeva jer ovaj termin pretpostavlja egzaktno jednačenje veličina, a znamo koliko je malo moguće da se značenja riječi u potpunosti preklapaju.

Slijedeća shema ilustrira značenje termina za glavne leksikografske kategorije, kako su upotrijebljeni u ovom radu.

⁵ *Slovník slovenské lingvistické terminologie* donosi termin *natuknički stavak*, no smatram da je uputnije ostati pri terminu *članak*, znatno uobičajenijem u našoj literaturi.

Primjeri natukničkih članaka uzeti su iz *Englesko-hrvatskog ili srpskog rječnika*, sast. Milan Drvodelić, prer. dr Željko Bujas, IV. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

2.2.1. Ključni dio glave članka sama je natuknica, tj. leksička jedinica navedena u kanonskom obliku. Pored nje se u glavi članka najčešće donose:

a) Informacija o morfološkoj, katkada i sintaktičkoj odnosno morfosintaktičkoj funkciji natuknice. Sredstva za izražavanje tih funkcija vrlo su različita, no najčešće su to razne kratice ili znakovi, glagolski oblici ili brojevi za određene paradigme, imenički oblici ili brojevi za deklinacije odnosno imeničke paradigme itd., i to ili prema opće prihvaćenim pravilima za opis danog jezičnog sustava, ili u skladu s gramatičkom skicom koja se predlaže u sklopu samog rječnika. Leksikografi ipak najčešće prihvaćaju tradicionalno uvrježene kategorije i razrede. No, i kada se tako postupa, potrebno je u pred-

govoru rječnika iscrpno i nedvosmisleno naznačiti koji su razredi i kategorije označeni uz natuknice i kojim sredstvima. Prva je zadaća glave članka, dakle, utvrditi natuknicu, locirati je u formalnom, najčešće morfološkom sustavu i opisati njezinu formu. Ovako definirana funkcija glave članka podrazumijeva i registriranje svakog odstupanja od norme, tj. standardne paradigme, što praktički znači da treba navesti ili označiti i tzv. nepravilne oblike bez obzira na to imaju li oni ikakvog utjecaja na značenje natuknice, a isto tako upozoriti na nepostojanje pojedinog oblika. Samo je po sebi jasno da s opsegom rječnika raste i njegova obaveza da zabilježi ovakva odstupanja. (Praktično je rječniku priložiti gramatički dodatak i prema potrebi upućivati na njega. Kod odstupanja od pravila općenito je korisno u što većoj mjeri oslanjati se na sustav uputnica i navesti nepravilni oblik kao samostalnu natuknicu pa uputiti čitaoca na njezin kanonski oblik, jer je bespredmetno očekivati da će neizvorni govornik uvijek znati uz koju pripadnu natuknicu da veže nepravilni oblik.) Za gramatičke informacije uz natuknicu najbolje je upotrebljavati opće prihvaćenu terminologiju u JI, a obično se zbog kompaktnosti donose u obliku kratica. Ako to koncepcija rječnika zahtijeva, mogu se obavijesti ove vrste prezentirati i na JI i JC, posebno onda kada se terminološki sustavi dvaju jezika znatnije razlikuju.

b) U okviru glave članka daju se i druge informacije u vezi s oblikom natuknice. Najrelevantnija je ona o izgovoru leksičke jedinice i smatram da se možemo složiti sa Zgustinim stavom da je nužna u svim slučajevima kada sama ortografija o tome ne pruža dovoljno podataka. Transkripcija izgovora može se izostaviti jedino ako u određenom JI postoji korelacija u odnosu 1:1 između pisanog i govornog jezika. Čak i u takvim slučajevima (npr. hrvatskoga ili srpskog jezika) bit će često potrebno naznačiti akcentuaciju.

Izgovor ne treba biti fonetski, tj. ne treba od rječnika tražiti da u informaciji o izgovoru donese sve fonetske nijanse, već fonološki. Izgovorom je nužno i dostatno ukazati samo na pojedine foneme, i u slučajevima kada je to relevantno, na najvažnije alofone. Izgovor se navodi za onaj oblik leksičke jedinice koji je prezentiran u natuknici (kanonski oblik), ali i onda kada postoje neka nepredvidljiva odstupanja unutar paradigme.

c) Kada rječnik donosi informacije o podrijetlu riječi, takva se sažeta etimologija natuknice također unosi u glavu članka. Etimološke informacije, s gledišta savremene leksikografije, smatraju se obaveznima samo u rječnicima povijesnog karaktera i u opsežnim akademskim rječnicima, posebno jednojezičnim. No, i opći standardni rječnici ambicioznijih pretenzija također vrlo često uključuju takve podatke. To djelomično ovisi i o leksikografskoj tradiciji pojedinih jezičnih zajednica. U načelu smatram da etimološka informacija, iako nedvojbeno korisna i zanimljiva, nije neophodna u općim rječnicima praktične namjene, posebno onima skromnijeg opsega, ali bi je akademski ili tzv. enciklopedijski (po opsegu) rječnici, naročito kada ne postoji jaka tra-

dicija dvojezične leksikografije nekog stranog jezika i jezika određene govorne zajednice, svakako trebali donositi.

2.2.2. Za drugi dio članka, koji smo nazvali *tijelo članka*, osnovni je cilj i svrha prezentirati značenje leksičke jedinice, osvijetliti ga sa što više aspekata i popratiti dodatnim informacijama. U službi ovog zadatka najvažniju ulogu imaju:

- a) leksikografska definicija leksičke jedinice, čiju funkciju kod dvojezičnih rječnika preuzima semantički ekvivalent;
- b) egzemplifikacija slobodne i vezane upotrebe i
- c) razne kategorije odrednica u vezi s upotrebom, stilskom razinom, semantičkim područjem itd.

2.2.3. Pojam ekvivalenta podrazumijeva leksičku jedinicu jezika-cilja čije se značenje poklapa sa značenjem odgovarajuće jedinice jezika-izvora. Pronalaženje ovakvih leksičkih jedinica, a zatim njihovo međusobno koordiniranje ujedno je i primarna zadaća dvojezičnog rječnika. Kvaliteta rječnika u krajnjoj liniji ovisi o tome u kojoj je mjeri i koliko uspješno provedena ta koordinacija. Leksičko je značenje vrlo složeno i nemoguće je govoriti o apsolutnoj ekvivalenciji. U najvećem broju slučajeva leksička značenja jedinica JI i JC samo su djelomično identična pa se govori o djelomičnom identitetu i djelomičnim ekvivalentima, i premda se to zbog gotovo apsolutne zastupljenosti te pojave i ne spominje, uvijek se u biti radi o parcijalnom ekvivalentu.

Uspostavljanju takvog koordiniranog sustava ekvivalenata prethodi i formalna analiza jezika u kojima se radi. U praksi to podrazumijeva identificiranje kategorija leksičkih jedinica prisutnih u oba jezika i uspostavljanje odnosa ekvivalencije među njima. Kada je taj odnos jednom pravilno uspostavljen, parovi leksičkih jedinica koordiniraju se gotovo automatski. Sa svim slučajevima istog tipa valja kontinuirano i sistematski postupati na identičan način, a kad eventualno dođe do sruza između načela i nekog konkretnog odstupanja, treba slijediti zahtjev korektnosti ekvivalencije.

Ekvivalenti su, praktično gledano, najhitnije komponente članka. Oni su upravo ona informacija zbog koje se i poseže za rječnikom. Punovrijednim ekvivalentima možemo smatrati samo potpuno autentične leksičke jedinice JC koje se javljaju u tekstovima (pisanim ili govorenim), i to po mogućnosti one koje će u najvećoj mogućoj mjeri moći pokriti značenje leksičke jedinice u JC. U praksi je, međutim, vrlo rijedak slučaj da jedan ekvivalent može biti upotrijebljen kao adekvatni prijevod za sva značenja leksičke jedinice u JI u svim kontekstima i samo u njima, što bi kao apsolutni ekvivalent morao zadovoljavati. Mnogo je češće, kako je već spomenuto, ekvivalent djelomičan, bilo da mu je aplikativna vrijednost šira ili sužena u odnosu na odgovarajuću jedinicu JI. Aplikativnu je vrijednost ekvivalenta najpouzdanije provjeriti pomoću

konteksta ili pomoću informanata. Ovom se metodom najuspješnije dolazi do zadovoljavajućeg ekvivalenta, a ujedno se njezinom primjenom mogu ustanoviti razlike među leksičkim jedinicama koje nisu indicirane ni u jednojezičnim rječnicima. Radi konciznosti valja težiti jednom ekvivalentu kada je to moguće, a kada ih ima više, najbolje ih je dati tako da se onaj koji je najprimjenjiviji i koji će prema očekivanju leksikografa u najvećem broju slučajeva korisniku rječnika biti potreban, stavi na prvo mjesto.

U načelu treba razlikovati dva tipa ekvivalenata:

- 1) pravi prijevodni ili uklopivi ekvivalent i
- 2) opisni ekvivalent.

Ova dva tipa ne suprotstavljaju se jedan drugom niti se međusobno isključuju, ali kada govorimo o ekvivalentu, najčešće mislimo upravo na uklopivi ekvivalent pa je uspostavljanje toga tipa ekvivalencije nedvojbeno primarni leksikografski zadatak. U slučaju pravog prijevodnog ili uklopivog ekvivalenta glavna je pažnja leksikografa usmjerena prikladnosti ekvivalenta za »instant« upotrebu u dobrom, glatkom prijevodu na JC. Kako ni jedan rječnik ne može ponuditi ekvivalente za svaku moguću primjenu, posebno ne u odnosu 1 : 1, neki leksikografi pokušavaju ovaj nedostatak kompenzirati gomilanjem sinonima (preciznije: bliskoznačnica) na JC. Ovu je opasnost najbolje izbjeći ograničavanjem na općenitije ekvivalente s većim aplikativnim potencijalom.

Opisne ekvivalente obično nije moguće uklopiti u tekst jer su općenitijeg karaktera i donose više različitih informacija o leksičkoj jedinici, često enciklopedijskog karaktera, a i deskriptivno koncipirana struktura im je glomaznija. Razumljivo je da ih nije uputno donositi u rječnicima s pretenzijama da osposobe korisnika za proizvodnju tekstova na JC. Opisni su ekvivalenti česti kada za određeni pojam ne postoji odgovarajući verbalni (a često ni materijalni) pojam u JC. Takvi su slučajevi karakteristični za riječi vezane uz različite kulture, civilizacije, podneblja i slično. ● problemu rješavanja takvih slučajeva ovdje nećemo govoriti. U načelu je poželjno izbjegavati opisne ekvivalente, a neki teoretičari (npr. Martin i Ščerba) idu i dalje i sugeriraju da se i broj pravih prijevodnih ekvivalenata što je moguće više reducira.

Zbog razumljivih ograničenja u vezi s prostorom i ekonomičnošću prezentacije vrlo malobrojni rječnici donose informaciju o izgovoru prijevodnog ekvivalenta (što je naročiti nedostatak u rječnicima koji za JC imaju strani jezik). Tim se postupkom, zapravo, prešutno ostavlja neriješenim jedan od važnih leksikografskih zahtjeva i trebalo bi obratiti pažnju mogućnostima njegovog praktičnog rješenja.

2.2.4. Svoju punu vrijednost ekvivalenti ostvaruju tek posredstvom nekoliko kategorija odrednica ili determinanata. Odrednicama smatramo sve podatke unutar članka koji sadrže neku obavijest o morfološkim, sintaktičkim, stilističkim ili upotrebним karakteristikama natuknice.

1) Prvu kategoriju sačinjavaju *gramatičke odrednice* kojima se dodjeljuju razne gramatičke informacije. One se, prema univerzalno prihvaćenom leksikografskom načelu, smještaju u glavu članka, odmah iza natuknice, i njima se upućuje na paradigmu leksičke jedinice, odnosno pripadnost nekoj gramatičkoj klasi.

Gramatičke se odrednice mogu nalaziti i u tijelu članka kada se želi npr. ograničiti upotrebnost sinonima ili prijevodnog ekvivalenta.

2) Drugu kategoriju predstavljaju *upotrebne odrednice*, a obuhvaćaju čitav niz informacija o razinama i konotacijama upotrebe, geografskoj i vremenskoj lokaciji ili raznim ograničenjima. Možemo ih promatrati kao:

a) *stilske odrednice* koje označavaju da je natuknica, jedno njezino značenje ili jedna od vezanih konstrukcija ili fraza uz nju, dijalektalna, arhaična, kolokvijalna, sleng, vulgarna, familijarna, emotivno ili humoristički obojena, ironična i sl.

b) *područne odrednice* kojima se ukazuje na ograničenje upotrebe u smislu određivanja područja ljudske djelatnosti za koje je vezano značenje leksičke jedinice o kojoj se radi (npr. književnost, botanika, zoologija, kemija, medicina, arhitektura, ihtiologija i sl.). Ovakve se odrednice redovito donose u obliku kratica, protumačenih na odgovarajućem mjestu u rječniku, i važno je da se sustavno upotrebljavaju u cijelom leksikografskom djelu.

Broj odrednica ovisi prvenstveno o veličini rječnika jer je jasno da će rječnik manjeg opsega biti i manje deskriptivno iznijansiran, o samim jezicima koji se obrađuju u rječniku, te napokon o pretenzijama leksikografa s obzirom na stupanj normativnosti odnosno deskriptivnosti rječnika. Važno je da broj i oblik odrednica bude fiksiran i da se u integralnom materijalu rječnika primjenjuje na što jedinstveniji način. Jezik odrednica može biti ili JI ili JC, a mogu i oba, no takvo rješenje očito nije ekonomično. Najbolje se, ipak, čini se, opredijeliti za jezik zajednice kojoj je rječnik prvenstveno namijenjen. U slučaju da su neke informacije ovog karaktera relevantne samo za govornike drugog jezika (npr. aspekt glagola u hrvatskom), mogu se uvijek tako i naznačiti.

2.2.5. O potrebi egzemplifikacije i njezinoj funkciji ne treba ovdje posebno govoriti. U svojstvu primjera mogu se citirati i slobodni i vezani (ustaljeni) sklopovi leksičkih jedinica, a stav o preferiranom tipu primjera donosi se u skladu s namjenom rječnika. Primjeri se upotrebljavaju i za ilustriranje gramatičkih naznaka navedenih u vezi s natuknicom i za demonstriranje načina na koji se natuknica kombinira s drugim leksičkim jedinicama, koji oblik zahtijeva (npr. padež), te kako funkcionira s gramatičkim operatorima (rekcija i sl.). Primjeri se u dvojezičnom rječniku mogu smatrati sretno odabranim i funkcionalnim ako su reprezentativni u tolikoj mjeri da markiraju granice unutar kojih se mogu korektno primjenjivati analogne konstrukcije.

2.2.3. Što se tiče uključivanja frazeologije, razumljivo je da će rječnik, okrenut primarno razumijevanju teksta na JI morati, u skladu sa svojim opsegom, prezentirati što veći broj ustaljenih vezanih konstrukcija i utvrđenih kombinacija riječi i to u frazeološkom dijelu članka. S druge strane, rječnik namijenjen proizvodnji rečenica i tekstova na stranom jeziku (u odnosu na govornike kojima je rječnik okrenut), nastojat će ponuditi što više tipičnih slobodnih sklopova riječi u svrhu ilustriranja normalne, neidiomske upotrebe pojedine natuknice.

Leksikografsko djelo koje ide za tim da što iscrpnije opiše JI i što dublje zahvati u njegovu strukturu, udružuje nužno oba navedena pristupa i trebalo bi na reprezentativan način zastupiti i ono što je neobavezno i ono što je tipično.

S a ž e t a k

Maja Bratanić-Čimbur, Filozofski fakultet, Zagreb, UDK 801.3:808.62-3, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 8. 6. 1979.

A CONTRIBUTION TO BILINGUAL LEXICOGRAPHICAL THEORY

Lexicography, especially in the theoretical sense, appears to be a neglected area in Yugoslav linguistics. One of the consequences is the lack of a developed and agreed-on terminology. This work proposes certain solutions in this direction and gives a fairly detailed description of the most important lexicographical categories — mainly on the level of the individual dictionary entry. It is hoped that this systematic survey of such lexicographical features as main entry, pronunciation, semantic equivalent, different kinds of grammatical and usage labels, cross-references etc. can help the further development of lexicographical theory and practice in this country.